

دیپلماسی اقتصادی و آینده ژئواکونومی جمهوری اسلامی ایران

مرتضی شکری^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۰۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۶

چکیده

تحولات اقتصادی هر کشوری بستگی زیادی به پویایی سیاست داخلی و خارجی دارد که در ذیل مفهوم دیپلماسی اقتصادی شناخته می‌شود. جمهوری اسلامی ایران دارای یک ساختار اقتصادی بسیار متنوع و پیچیده است. علی‌رغم تلاش‌های مختلف برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی در چارچوب سیاست خارجی توسعه‌گرا، جمهوری اسلامی هنوز فاقد دکترینی مدون در حوزه اقتصاد به‌طورکلی و دیپلماسی اقتصادی به‌طور خاص است. این در حالی است که جمهوری اسلامی با پیگیری دیپلماسی اقتصادی فعال می‌تواند ضمن مزیت بخشی موقعیت ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک خود، آینده اقتصاد خود را در شرایط بی‌ثبات مدیریت کند. در این مقاله با استفاده از روش اسکن افق تلاش شده به این سؤال پاسخ داده شود که دیپلماسی اقتصادی چه نقشی در پیشبرد جایگاه اقتصادی ایران در منطقه خواهد داشت؟ مدعای نویسنده این است که جمهوری اسلامی ایران با بهره‌گیری از موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک خود و نیز با توجه به ظرفیت‌های عوامل تولیدمثل نیروی انسانی، می‌تواند از تله اقتصادی و ژئوپلیتیک خارج شود. در چنین شرایطی، دیپلماسی اقتصادی راهی مؤثر در راستای افزایش رشد اقتصادی و مقاوم کردن اقتصاد کشور با توجه به بازگشت تحریم‌های اقتصادی است.

کلیدواژه‌ها: دیپلماسی اقتصادی، ژئوپلیتیک، ژئواکونومی، اقتصاد مقاومتی، سیاست خارجی و تحریم.

۱. پژوهشگر پسادکتری روابط بین الملل دانشگاه علامه طباطبایی

۱. مقدمه

با جهانی شدن اقتصاد و گسترش بازارهای مالی و تجاری، حوزه‌های سیاسی و اقتصادی بیش‌ازپیش درهم تنیده شده‌اند. در این میان مفاهیمی مثل دیپلماسی اقتصادی در محیط سیاسی و اقتصادی اهمیت خاصی یافته است. دیپلماسی اقتصادی شامل استفاده از مهارت‌های دیپلماتیک با ابزار اقتصادی برای پیشبرد اهداف اقتصادی، سیاسی و استراتژیک یک کشور است. این مفهوم بسیار گسترده‌تر از مذاکره برای مسائلی مثل حمایت از اقتصاد داخلی است. دیپلماسی اقتصادی در جهان امروز بخش بسیار مهمی از سیاست بین‌المللی کشورهای توسعه یافته است که در چارچوب آن کشورها می‌توانند بسیاری از ابزارهای تنبیهی مثل تحریم برای مجازات یا بازدارندگی کشگران مخالف استفاده کنند.

ایران با داشتن منابع طبیعی فراوان و برخورداری از جغرافیای سیاسی مناسب، مزیتی نسبی به لحاظ ژئواکونومی و ژئواستراتژی دارد. موقعیت ژئواستراتژیک ایران به گونه ای است که دو قطب مهم انرژی در جهان یعنی خلیج فارس و حوضه خزر را به هم متصل می‌کند. همچنین یک پل جغرافیایی بین مناطق مختلف مهم در آسیا، اوراسیا، اروپا و شمال آفریقا است. علاوه بر این، ایران با ۱۵ کشور مرز زمینی و دریایی دارد که برخی از آنها - مانند ترکیه، عراق و روسیه - شرکای تجاری و فناوری مهمی نیز هستند. این موقعیت چنانچه با راهبرد دیپلماسی اقتصادی فعال همراه شود، می‌تواند نقشی اساسی در تأمین هر چه بهتر منافع ملی جمهور اسلامی داشته باشد.

توجه به دیپلماسی اقتصادی به ویژه در شرایط تحریمی پسا برجام بیش‌ازپیش اهمیت یافته است. جمهوری اسلامی ایران که سودای تبدیل شدن به قدرت برتر اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه بر اساس سند چشم‌انداز توسعه ۱۴۰۴ و اهداف سند راهبردی اقتصاد مقاومتی در سر دارد، در نتیجه فشارهای حداکثری تحریم‌های بین‌المللی، با چالش‌های زیادی مواجه شده است.

در این میان، نقش دستگاه دیپلماسی در پیشبرد اهداف اقتصادی کشور حائز اهمیت فراوانی است. اینکه دیپلماسی اقتصادی چه تأثیری در جایگاه آینده‌ایران خواهد داشت

مسئله‌ای است که نیازمند توجه به پیشران‌های اقتصادی است. سؤال مقاله این است که دیپلماسی اقتصادی چه نقشی در پیشبرد جایگاه اقتصادی ایران در منطقه خواهد داشت؟ مدعای نویسنده این است که جمهوری اسلامی ایران با بهره‌گیری از موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک خود و نیز با توجه به ظرفیت‌های عوامل تولیدمثل نیروی انسانی، می‌تواند از تله اقتصادی و ژئوپلیتیک خارج شود. در چنین شرایطی، دیپلماسی اقتصادی راهی مؤثر در راستای افزایش رشد اقتصادی و مقاوم کردن اقتصاد کشور با توجه به بازگشت تحریم‌های اقتصادی است. در همین راستا مقاله حاضر تلاش دارد، ضمن شناسایی مفهوم دیپلماسی اقتصادی، به اهمیت و ضرورت آن برای نظام حکمرانی کشور پردازد. در پایان با توجه به ظرفیت‌های موجود و پیشران‌های حاکم بر حوزه اقتصادی و سیاسی کشور، الزامات دیپلماسی اقتصادی کشور ارائه خواهد شد.

۲. مبانی نظری و مفهومی: دیپلماسی اقتصادی

دیپلماسی اقتصادی به‌وضوح یک مفهوم مدرن است که تنها در دهه گذشته جایگاهی قانع‌کننده در ادبیات علمی پیدا کرده است. استفاده قابل توجه از «دیپلماسی اقتصادی» به‌عنوان یک مفهوم و یا اصطلاح پس از آغاز هزاره آغاز شد. درحالی‌که این مفهوم به‌ندرت در دهه‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰ مورد استفاده قرار گرفت، از سال ۲۰۱۰ تقریباً هزار مرجع علمی در سال با «دیپلماسی اقتصادی» درگیر می‌شوند.

دیپلماسی اقتصادی، به معنای اولویت یافتن اهداف و موضوعات اقتصادی در سیاست خارجی است که امروزه به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم در پیشبرد اهداف بلندمدت رشد و توسعه اقتصادی کشورها محسوب می‌شود. این مفهوم نقطه تلاقی دیپلماسی و فعالیت‌های اقتصاد ملی و بین‌المللی و فصل مشترک بین منافع اقتصاد ملی و سایر منافع سیاسی امنیتی و فرهنگی یک کشور در سطح نظام اقتصاد سیاسی جهان است (پوراحمدی، ۱۳۸۸: ۴۵۶).

اهداف دیپلماسی اقتصادی را از این منظر می‌توان دسترسی به بازارهای جهانی تولید، تجارت و کسب سهمی از آن‌ها، جذب سرمایه‌گذاری‌های مستقیم و غیرمستقیم خارجی و

محافظت از اقتصاد ملی در مقابل چالش‌های اقتصاد جهانی دانست (دانش نیا، ۱۳۹۱: ۷۳). در واقع دیپلماسی اقتصادی مربوط به مدیریت روابط اقتصادی بین دولت و سایر بازیگران است که توسط دولت و نیز سایر کنشگران غیردولتی انجام می‌شود (Bryant, 1975). در یک تعریف جامع‌تر دیپلماسی اقتصادی را می‌توان دربرگیرنده همه‌ی کنش‌ها، راهبردها و ابتکارات هماهنگ و سازگار اقتصادی و سیاسی در دو سطح دولتی و غیردولتی تعریف کرد که در سیاست خارجی کشورها به کار گرفته می‌شود (صالحی، ۱۳۹۲: ۴۱۵). با این تعریف، دیپلماسی اقتصادی را می‌توان از زوایای مختلف نگریست که با طیف وسیعی از موضوعات مختلف سروکار دارد. لازم به ذکر است که دیپلماسی اقتصادی مربوط به تصمیم‌گیری و مذاکره در مورد سطوح مختلف روابط اقتصادی است. به‌طور خلاصه، دیپلماسی اقتصادی اساساً از پنج منظر مختلف قابل بررسی است. این موارد عبارت‌اند از:

- بازیگران اصلی.

- مسائل عمده

- ابزارهای اولیه

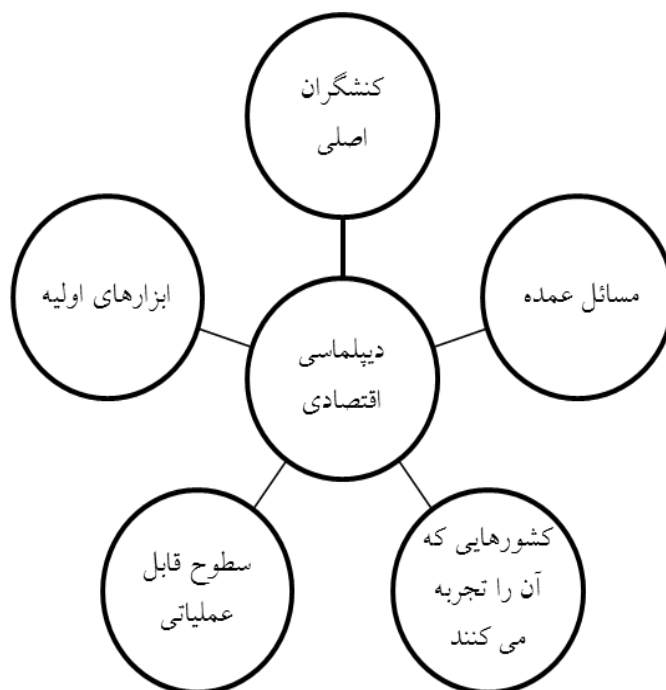
- سطوحی که می‌توان دیپلماسی اقتصادی را در آن دنبال کرد.

- کشورهایایی که آن را تجربه می‌کنند. (شکل ۱ را ببینید)

به لحاظ کنشگران، علیرغم همه تغییرات در اقتصاد و سیاست جهانی، دولت‌ها هنوز مهم‌ترین بازیگران هستند. بدون شک در نتیجه تحولات ناشی از جهانی‌شدن، بازیگران غیردولتی به تدریج قدرت و نفوذ فزاینده‌ای را به دست آورده‌اند. انواع مختلفی از کنشگران در دیپلماسی اقتصادی نقش دارند و می‌توان آن‌ها را به‌عنوان بازیگران ملی و فراملی دسته‌بندی کرد.

در سطح ملی، بازیگران اصلی دولت دستگاه‌های اجرایی (وزارتخانه‌های مربوطه، نهادهای دولتی، دولت محلی) و شاخه‌های قانون‌گذاری (از جمله مجلس‌های موازی و حتی احزاب سیاسی) هستند. سرانجام، عوامل نظارتی مانند بانک‌های مرکزی وجود دارند.

بازیگران غیردولتی درگیر در دیپلماسی اقتصادی را می‌توان در گروه‌های منافع تجاری، اتحادیه‌های کارگری و نهادهای مدنی طبقه‌بندی کرد. در سطح فراملیتی، نمایندگان بین‌دولتی هنوز از طریق نهادهایی مانند سازمان ملل، صندوق بین‌المللی پول و WTO موقعیت کلیدی را اشغال می‌کنند. در این سطح، بازیگران غیردولتی عمدتاً شامل NGOهای جهانی مدنی، شرکت‌های فراملیتی، سازمان‌های زیست‌محیطی و دیگران هستند.

شکل شماره ۱: دیپلماسی اقتصادی و ابعاد آن

به دلیل لایه‌لایه بودن دیپلماسی اقتصادی و تحولات محیط امور بین‌الملل، تخصیص همه مسائل در حوزه دیپلماسی اقتصادی امری غیرممکن است. دامنه دیپلماسی اقتصادی شامل سیاست‌های مربوط به تولید، جابجایی و مبادله کالا و خدمات، سرمایه‌گذاری، اطلاعات مالی و نیازهای مختلف آن‌ها است (Bayne, 2017: 170).

بررسی ابزارهایی که دیپلماسی اقتصادی از آن‌ها سود می‌برد نیز بسیار بحث‌برانگیز است. ابزارهای دیپلماسی اقتصادی شامل طیف گسترده‌ای از اقدامات، مذاکره و همکاری غیررسمی تا توافق‌نامه‌ها، مقررات و تعاملات رسمی (مانند کمیته‌های مشترک اقتصادی

دوجانبه یا تعامل در چارچوب سازمان بین‌المللی) و حتی با استفاده از مجازات اقدامات اقتصادی و تحریم به‌عنوان اهرم فشار است (Van Bergeijk, 1994). دیپلماسی اقتصادی در سطوح مختلفی - اعم از دوجانبه، منطقه‌ای، گروهی^۱ یا چندجانبه^۲ دنبال می‌شود. کشورها با توجه به ظرفیت‌ها و توانایی‌های خود و با در نظر داشتن نقش‌های مختلفی که در اقتصاد بین‌المللی ایفا می‌کنند، دیپلماسی اقتصادی را دنبال می‌کنند.

۳. روش تحقیق: دیده بانی آینده^۳

دیده بانی آینده «تکنیکی برای تشخیص علائم اولیه تحولات بالقوه مهم از طریق بررسی سیستماتیک تهدیدها و فرصت‌های بالقوه، با تأکید بر فناوری جدید و تأثیرات آن بر موضوع مورد بحث» است (OECD, 2019).

اسکن افق را می‌توان در چارچوب آینده‌نگری گسترده‌تر بررسی کرد. این چارچوب، فرآیند کلی‌تر ارزیابی و درک پیامدهای سیاست تحولات مربوطه و همچنین شناسایی آینده‌های موردنظر و اقدامات سیاستی خاص را که می‌تواند به تحقق آن‌ها کمک کند، توصیف می‌کند. در این مقاله با شناسایی مهم‌ترین ظرفیت‌ها و چالش‌های حاکم بر فضای اقتصاد سیاسی ایران، تلاش می‌شود تصویری روشن از آینده‌ایران در نظم اقتصادی منطقه‌ای ارائه شود. داده‌های مورد استفاده در این پژوهش، از نوع کیفی و با تکیه بر متون، اسناد و منابع و مواضع رسمی مقامات سیاسی است، از این‌رو شیوه گردآوری تحقیق، اسنادی و کتابخانه‌ای است.

۴. یافته‌های تحقیق

نباید تصور کرد که دیپلماسی اقتصادی صرفاً به مذاکره در مورد مسائل تجاری مربوط است بلکه روند تقویت اقتصاد کشور را نیز در برمی‌گیرد. این مسئله به‌ویژه در کشورهای

-
1. plurilateral
 2. multilateral
 3. Horizon scanning

در حال توسعه اهمیت می‌یابد. هر چند اقتصادهای توسعه‌یافته نیز روند توسعه را به‌طور مداوم طی می‌کنند. به‌عبارت‌دیگر، دیپلماسی اقتصادی در سطح دوجانبه باید یک پدیده مداوم باشد. در این فرایند، پیشنهادهای مربوط به توسعه زیرساخت‌ها، سرمایه‌گذاری‌های خارجی خصوصی، ظرفیت‌سازی و غیره نیز باید مورد مذاکره قرار گیرند. پویایی در ایده‌ها باید نیروی محرکه دیپلماسی اقتصادی باشد.

دیپلماسی اقتصادی سیاست‌گذاری خارجی یک کشور را شکل می‌دهد، یعنی اهمیت تجاری یک کشور در توسعه سیاست خارجی خود در قبال دیگر کشورها را یادآور می‌شود؛ بنابراین، یک جنبه مهم دیپلماسی اقتصادی این است که در عین رقابت بودن، تضمین‌کننده منافع متقابل در روابط با دیگر کشورهاست. باین‌حال باید احتیاط کرد که اگر روابط سیاسی بین دو کشور تیره شود، پایه و اساس دیپلماسی اقتصادی با آن کشور از بین می‌رود.

۱-۴. اهمیت و ضرورت دیپلماسی اقتصادی برای ایران

اقتصاد ایران در شرایط بسیار حساسی قرار دارد. کاهش تولید ناخالص داخلی سال‌های اخیر که در نتیجه فشارهای ناشی از تحریم اتفاق افتاده، تورم بالای ناشی از کاهش شدید ارزش پول ملی، کاهش درآمدهای ملی، آسیب‌پذیری در مقابل بحران‌های همه‌گیری مثل کرونا، اتکای به درآمد نفتی و فساد اقتصادی، تنها بخشی از ساختار شکننده اقتصاد کشور است. چنانچه این وضعیت به درستی مدیریت نشود، شکنندگی اقتصاد ایران تنها بر حوزه اقتصاد محدود نخواهد شد. در نتیجه فشارهای اقتصادی، وضعیت نرخ رشد جمعیت کشور نیز در یک وضعیت نامناسبی قرار گرفته است. این در حالی است که ظرفیت‌های موجود می‌تواند مانند چین جایگاهی به مراتب قوی‌تر از وضعیت کنونی برای کشور رقم بزند. جمهوری اسلامی ظرفیت‌های جمعیتی، جغرافیایی، ژئوپلیتیک، ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک بسیار پیچیده و پر قابلیت دارد و دیپلماسی اقتصادی می‌تواند راهگشای حل بسیاری از مسائل عمده اقتصاد کشور در شرایط کنونی باشد.

۲-۴. ظرفیت‌های دیپلماسی اقتصادی ایران

ایران به دلیل موقعیت استراتژیک و با توجه به قرارگیری در حلقه ارتباطی، نقش مهمی در ثبات اقتصادی و امنیت جهانی دارد. بدیهی است که یک ارتباط متقابل بسیار قوی بین منطقه غرب آسیا و سیاست‌های جهانی و همچنین یک تعامل عمیق بین مسائل داخلی کشورهای آن و تحولات بین‌المللی وجود دارد. اینکه چه چیزی جایگاه ایران را در بین کشورهای منطقه متفاوت می‌کند، باید علاوه بر عوامل موقعیتی و ساختاری عوامل سطح ملی بررسی کنیم.

۲-۴-۱. زیرساخت‌های لجستیکی

بر اساس شاخص عملکرد لجستیک بانک جهانی^۱ در سال ۲۰۱۸، ایران در میان کشورهای همسایه خود، چهارم است. ایران نه تنها از عربستان سعودی و ترکیه، بلکه از پاکستان نیز در این شاخص عقب است (The world Bank, 2018).

شاخص عملکرد لجستیک (LPI) یک شاخص چندبعدی است که عملکرد لجستیک تجاری یک کشور را ارزیابی می‌نماید و از سال ۲۰۰۷ به صورت دوسالانه توسط بانک جهانی اندازه‌گیری و پایش می‌شود. بر اساس تعریف بانک جهانی، لجستیک تجاری دامنه‌ای از فعالیت‌های ضروری تجاری همچون: حمل و نقل، انبارداری، یکپارچه‌سازی بارهای تجاری، امور گمرکی و تبادلات مرزی تا سیستم‌های توزیع بین‌المللی و درون کشوری را شامل می‌شود. از میان کشورهای با درآمد سرانه هم‌سطح، آن کشورهایی که عملکرد لجستیکی بهتری داشته‌اند شاهد یک درصد رشد بیشتر در تولید ناخالص داخلی (GDP) و دو درصد رشد بیشتر در تجارت بوده‌اند.

ایران با قرار گرفتن بین اروپا و کشورهای در حال توسعه آسیای میانه، در مجاورت بازارهای پر قابلیت قرار دارد. جمهوری اسلامی در منطقه آسیای غربی، بین دریای خزر، در شمال و خلیج فارس در جنوب واقع شده است. ایران با عراق، ترکمنستان، افغانستان،

پاکستان، ترکیه، آذربایجان و ارمنستان مرز مشترک دارد. این ساحل ۲۴۴۰ کیلومتر در خلیج فارس و ۷۴۰ کیلومتر ساحل دیگر در دریای خزر را شامل می‌شود. این ویژگی‌ها به‌ویژه با دستیابی به بندرها و جزایر بزرگ خلیج فارس و دریای خزر و کنترل تنگه هرمز، به نفع کشور است.

تنگه هرمز یکی از مهم‌ترین شریان‌های نفتی جهان و یکی از بزرگ‌ترین ایستگاه‌های بازرسی برای تأمین جهانی است. داده‌های اخیر (شکل زیر را ببینید) نشان می‌دهد که نزدیک به ۱۷ میلیون بشکه نفت از خط حمل و نقل باریک در سال ۲۰۱۸ عبور کرده است. این بیش از هر ایستگاه بازرسی جهانی برای نفت خام دریایی است (McCarthy, 2019). همچنین ایران در سرمایه‌گذاری‌های برنامه‌ریزی شده زیربنایی مرتبط با ابتکار عمل کمربند و جاده چین (BRI) به شدت نقش استراتژیک دارد.

بنابراین، ایران می‌تواند نقش رابط بین کشورهای غربی و آسیای میانه بازی کند، درحالی‌که از طرف دیگر، کشورهای آسیای میانه را به آب‌های آزاد و اقتصاد بین‌الملل متصل می‌کند. درعین حال، ایران دارای ۱۵ همسایه با حدود ۴۵۰ میلیون نفر جمعیت است که این یک بازار بزرگ برای کشورهای غربی محسوب می‌شود که می‌توانند جمهوری اسلامی را به عنوان قطب منطقه‌ای برای گسترش فعالیت‌های اقتصادی خود ببینند.

در حوزه حمل و نقل، قرار گرفتن بین دو حوزه دریایی (خلیج فارس و دریای خزر) به ایران این امکان را می‌دهد تا ظرفیت‌های تجاری دریایی خود را به طور کامل توسعه دهد. از یک طرف، به عنوان توزیع کننده برای کشورهای دریای خزر، با بندرهای نوشهر و بندرانزلی فعالیت می‌کند. از طرف دیگر، در جنوب کشور، خط ساحلی ۲۴۴۰ کیلومتری با بیش از ۱۰ بندر و پایانه کانتینری مختلف و کنترل تنگه هرمز، بین کشورهای خلیج فارس عمل می‌کند (Pak & Farajzadeh, 2007: 760). با این وجود، ضعف تدارکات حمل و نقل از طریق زمین به دلیل اینکه شبکه بزرگراه‌های خارج از پایتخت کاملاً توسعه نیافته و به خوبی نگهداری نشده است، مشکلات زیادی را ایجاد کرده است.

۲-۲-۴. منابع طبیعی

در میان منابع اقتصادی ایران، بیشترین استفاده از این سه عامل منابع طبیعی آن بوده است. جدول ۲ منابع طبیعی اصلی ایران را که بیش از نفت و گاز شامل مس، روی، زغال‌سنگ و سنگ آهن و سایر مواد معدنی مانند سنگ‌های قیمتی است، خلاصه می‌کند. نفت و گاز برجسته‌ترین این دارایی‌ها بوده‌اند، اما ایران همچنین دارای ذخایر عمده‌ای از مواد معدنی و فلزات است که اکنون که صنعت نفت تحت فشار قرار دارد، در حال توسعه بیشتر است. اعتقاد بر این است که ایران دارای ۶۸ ذخایر ماده معدنی و فلزی مختلف است که بالغ بر ۳۷ میلیارد تن از ذخایر کشف‌شده و ۵۷ میلیارد تن ذخایر بالقوه است (financialtribune, 2019). این دارایی‌ها ایران را به‌عنوان یکی از ۱۵ کشور برتر معدنی دنیا قرار می‌دهد. با این حال، بخش معدن تنها ۱٪ از تولید ناخالص داخلی ایران را در سال ۲۰۱۸ تأمین کرده است.

جدول شماره ۱: گزیده‌ای از منابع طبیعی ایران^۱

ذخایر	منابع
۳۱.۹ تریلیون مترمکعب	گاز طبیعی
۱۵۵.۶ میلیارد بشکه	نفت
۳.۳ میلیارد تن	مس
۴.۵ میلیارد تن	سنگ آهن
۲۲۰ میلیون تن	روی
۵۰ میلیارد تن	زغال‌سنگ
۳۴۰ تن	طلا

۲-۳-۴. منابع انسانی

از آنجاکه اقتصاد جهانی به‌طور فزاینده‌ای به فناوری دیجیتال، از کشاورزی گرفته تا تولید تا صنعت خدمات وابسته می‌شود، سرمایه انسانی برای تحریک اقتصاد محلی و ملی

1. Sources: BP Statistical Yearbook 2019, Iran Mines and Mining Industry Development Organization (IMIDRO)

اهمیت فزاینده‌ای پیدا می‌کند. کارشناسان معتقدند کشورهایی با پیشرفت بیشتر در سرمایه انسانی احتمال رشد سریع‌تری در تولید ناخالص داخلی خواهند داشت. کشورهای که در ۲۵ سال (فاصله ۱۹۹۰ و ۲۰۱۶) نرخ سرمایه انسانی بالایی داشتن، در مقایسه با کشورهای که نرخ سرمایه انسانی پائینی داشتند، از رشد متوسط تولید ناخالص داخلی سالانه بالاتری (۱.۱٪ درصد) برخوردار بودند (Financial Tribune, 2018).

به‌طور بالقوه، منابع انسانی ایران مهم‌تر از منابع طبیعی آن است. درصد قابل‌توجهی از جمعیت ۸۳ میلیون نفری ایران تحصیل‌کرده هستند. شاخص توسعه انسانی برنامه توسعه سازمان ملل، دستاوردهای موجود در ابعاد اصلی توسعه انسانی، مانند «زندگی طولانی و سالم»، سطح تحصیلات و استاندارد زندگی را اندازه‌گیری می‌کند (Financialtribune, 2019). بر اساس تازه‌ترین ارزیابی‌های «بانک جهانی»، «شاخص سرمایه انسانی» ایران بالاتر از میانگین منطقه‌ای و همچنین گروه درآمدی که در آن قرار دارد (بالاتر از درآمد متوسط) است. ایران از نظر بودجه آموزش و مراقبت‌های بهداشتی که به‌عنوان معیاری برای رشد و توسعه اقتصادی به کار گرفته می‌شود، از بین ۱۹۵ کشور در رتبه ۷۸ و بالاتر از مالزی (۷۹) قرار دارد. طبق مطالعه‌ای که توسط موسسه سنچس و سنچس بهداشت در دانشگاه واشنگتن با همکاری دانشگاه کالیفرنیا، لس‌آنجلس انجام شده، سرمایه انسانی معیار سرمایه‌گذاری دولت در بهبود وضعیت بهداشتی و آموزشی نیروی کار آن است که منجر به بهره‌وری بهتر می‌شود. (Financial Tribune, 2018).

از سوی دیگر سرمایه انسانی جایگاهی ویژه در اهداف اقتصادی مقاومتی دارد. هدف از اجرای اقتصاد مقاومتی در کشور، ایجاد امنیت، ثبات اقتصادی و عدم تزلزل در برابر شوک‌های داخلی و خارجی است. همچنین تأمین شرایط و فعال‌سازی تمامی امکانات و منابع مالی و سرمایه‌های انسانی و علمی کشور به‌منظور توسعه کارآفرینی و به حداکثر رساندن مشارکت آحاد جامعه در فعالیتهای اقتصادی با تسهیل و تشویق همکاری‌های جمعی و تأکید بر ارتقاء درآمد، از راهبردهای تحقق اقتصاد مقاومتی است. اقتصاد مقاومتی، اقتصادی است که درون‌زا باشد و بتواند خودکفایی ایجاد کند و درعین حال هزینه‌های

کشور را کاهش دهد. با تکیه بر چنین سرمایه انسانی، جمهوری اسلامی می‌تواند جایگاه مناسبی در توسعه بیابد.

۴-۳. چالش‌ها و موانع

با وجود ظرفیت‌های بالای ژئوپلیتیکی، طبیعی و منابع انسانی، جمهوری اسلامی با چالش‌هایی در پیشبرد دیپلماسی اقتصادی خود مواجه است که در ذیل به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۴-۳-۱. ساختار اقتصاد ایران

اقتصاد ایران ترکیبی از ساختارهای تجاری سنتی و مدرن است. با توجه به تحولات عمده چهار دهه گذشته، مثل انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی، بازسازی، تحریم‌ها و ناامنی‌های ناشی از آن و همچنین تحولات داخلی و خارجی مرتبط، تعجب‌آور نیست که ساختارهای اقتصادی همچنان در یک حالت ناامن و عدم قطعیت باقی بمانند. درعین‌حال، اقتصاد از طریق مفاهیم انقلابی مانند یارانه‌های عمده و ساختارهای اقتصادی مبتنی بر امنیت تحریف شده است. همان‌طور که در بالا ذکر شد، اگرچه بخش نفت نقش مهمی در توسعه اقتصادی ایران دارد، صادرات غیرنفتی ایران در سال‌های گذشته نیز رشد قابل توجهی تجربه کرده است. بانک جهانی اقتصاد ایران را «متشکل از بخش‌های هیدروکربن، بخش‌های کشاورزی و خدمات و حضور چشمگیر دولت در تولید و خدمات مالی» توصیف می‌کند. ذخایر عظیم هیدروکربن نقش اساسی در شکل‌گیری اقتصاد کشور داشته است (Human Development Report, 2022). فعالیت اقتصادی و درآمد دولت همچنان تا حدود زیادی به درآمد نفت بستگی دارد.

۴-۳-۲. ضعف نهادی

در ایران نهادهای مختلفی دیپلماسی اقتصادی را راهبری می‌کنند. ده‌ها نهاد و سازمان دولتی و غیردولتی در حوزه اقتصادی فعال هستند اما هنوز مشخص نیست که کدام‌یک از

آن‌ها می‌تواند متصدی حوزه دیپلماسی اقتصادی کشور باشد. وزارت امور اقتصاد و دارایی، بانک مرکزی، وزارت صنعت، معدن و تجارت، معاونت‌های بین‌الملل وزارتخانه‌ها، وزارت جهاد کشاورزی، اتاق بازرگانی، معاونت اقتصادی ریاست جمهوری و اخیراً معاونت اقتصادی وزارت امور خارجه نهادهایی هستند که دیپلماسی اقتصادی ایران را پیش می‌برند. از آنجاکه مرزبندی مسئولیت هر یک از نهادهای مزبور تعریف نشده، زمینه ابهام در دیپلماسی اقتصادی ایجاد می‌شود که نتیجه محتوم آن از بین رفتن فرصت‌هاست.

در شرایط حاضر که جمهوری اسلامی با سخت‌ترین تحریم‌های بین‌المللی مواجه است همکاری بین ذی‌نفعان توسعه در ایران به‌ویژه مشارکت بازرگانی و وزارت خارجه بسیار حیاتی است. درحالی‌که در کشورهای پیشرفته مثل ایالات متحده مسئولیت کامل اقتصاد بین‌الملل را به وزارت امور خارجه سپرده شده، در ایران وزارت خارجه نقش کم‌رنگی در رهبری دیپلماسی اقتصادی دارد. البته مقصود از نهادسازی این نیست که یک نهاد به‌تنهایی متولی امر دیپلماسی اقتصادی باشد، بلکه منظور جلوگیری از موازی‌کاری و ایجاد هماهنگی میان نهادهای متولی در این حوزه است.

۳-۳-۴. فقدان استراتژی در روابط تجاری با همسایگان

یکی از آسیب‌های جدی در دیپلماسی اقتصادی کشور، فقدان راهبرد اقتصادی مشخص در قبال کشورهای همسایه است. جمهوری اسلامی در مناسبات اقتصادی خود حتی با کشورهایایی که به لحاظ ایدئولوژیک با آن همسو هستند، راهبرد مشخصی تعریف نکرده است. وضعیت مناسبات تجاری با کشورهای محور مقاومت به‌خوبی گویای این وضعیت است. سهم مشارکت اقتصادی و تجارت ایران با سوریه در سال‌های اخیر ناچیز بوده است.

این موضوع در حالی رخ می‌دهد که ایران نقش انکارناپذیری در برقراری امنیت در سوریه و عراق ایفا کرد. این در حالی است که ظرفیت‌های اقتصادی و بازار سوریه هم‌اکنون در دست ترکیه، چین و حتی عربستان است که در مواردی حتی نقش ناامن‌کننده را در این کشور بازی کرده‌اند.

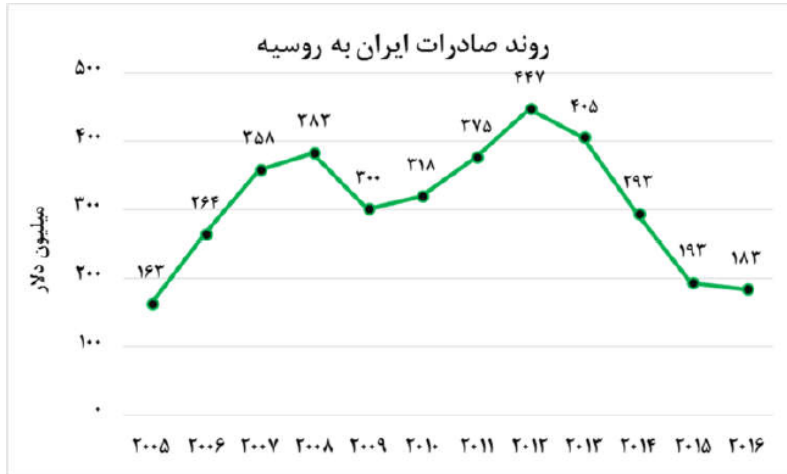
در سیاست‌گذاری کلان کشور این راهبرد وجود ندارد که چه کشورهایی را به‌عنوان شرکای راهبردی خود تعیین کنیم تا در بزنگاه‌های مختلف با چالش مواجه نشویم. راهبرد تجاری ایران در انتخاب شرکای تجاری در سال‌های اخیر بیش از هر چیز مبتنی بر ظرفیت آن‌ها در دور زدن تحریم‌های بین‌المللی علیه کشور بوده است. این در حالی است که این کشورها خود رقیب ایران محسوب می‌شوند.

برای مثال کشورهایی مثل امارات، ترکیه و کره جنوبی در زمره مهم‌ترین شرکای تجاری ایران هستند. همچنین مراودات تجاری ایران با کشورهای مثل افغانستان و پاکستان که مرزهای زمینی مشترکی با آن‌ها دارد به‌طور عمده به‌صورت قاچاق است و راهبرد مشخصی تعریف نشده است. همین‌طور در تجارت با ترکیه ایران جایگاهی ندارد. به‌طور کلی در نهادهای سیاست‌گذاری کشور روابط پایدار اقتصادی با همسایگان و منطقه جایگاهی ندارد که بتوان از آن به‌عنوان ارتباطی ژئواکونومیک استفاده کرد.

مطابق با آمار بانک جهانی، میانگین واردات کالایی کشورهای منطقه در سال‌های ۲۰۱۶-۲۰۱۴ معادل ۷۹۰ میلیارد دلار بوده است که ایران با میانگین صادرات به ارزش ۱۸۴ میلیارد دلار تنها ۲۳ درصد از این بازار را به خود اختصاص داده است. در بین ۱۹ کشور منطقه تمرکز صادرات ایران به ترتیب بر سه کشور عراق، امارات و افغانستان بوده است که در مجموع حدود ۷۵ درصد صادرات ایران در منطقه به سه کشور مذکور صورت می‌پذیرد؛ بنابراین سهم صادرات ایران در ۱۶ کشور دیگر کمتر از یک درصد است.

این ارقام نشان می‌دهند که ایران علیرغم برخورداری از یک بازار بزرگ در پیرامون خود به‌خوبی از آن بهره‌برداری نکرده است اما شاید از طریق دیپلماسی اقتصادی و همچنین دیپلماسی تجاری مناسب بتواند سهم خود در بازار منطقه را افزایش دهد. روابط سیاسی مناسب بین ایران و روسیه در مسائل منطقه‌ای و همچنین تحریم روسیه از سوی غربی‌ها فرصت طلایی برای اقتصاد ایران بوده و هست که متأسفانه این فرصت مورد غفلت جدی واقع شده است. وجود دیپلماسی اقتصادی مناسب می‌توانست زمینه‌ساز بهره‌مندی از بازار بزرگ ۱۴۳ میلیون نفری روسیه باشد. صادرات ۴۴۷ میلیون دلاری ایران

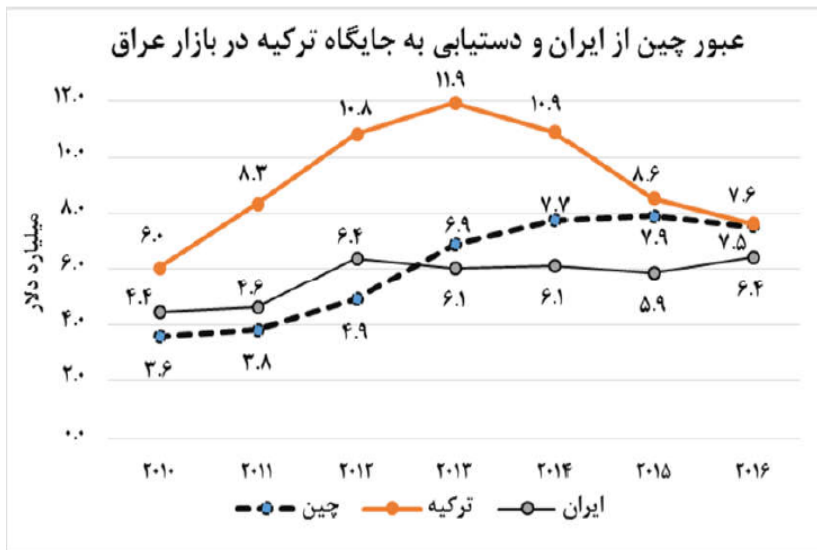
به روسیه در سال ۲۰۱۲ با کاهش حدود ۶۰ درصد به ۱۸۳ میلیون دلار در سال ۲۰۱۶ رسیده است (اتاق ایران آنالین، ۱۳۹۶).

نمودار شماره ۱: روند صادرات ایران به روسیه

ماخذ: گمرک جمهوری اسلامی ایران به نقل از (ثاقب، ۱۳۹۶: ۷)

یکی دیگر از فرصت‌های طلایی برای اقتصاد ایران طی چند سال گذشته، بازار عراق بوده است. درگیری عراق با داعش باعث شده است که صادرات ترکیه مطابق نمودار زیر با کاهش بیش از ۴ میلیارد دلاری از ۱۱.۹ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۳ به ۷.۶ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۶ برسد. از طرف دیگر ایران به دلیل روابط سیاسی خوب با عراق و کمک به آن کشور در مبارزه با داعش به نظر می‌رسد که جایگاه مناسبی در روابط اقتصادی خود با عراق ایجاد نماید. از طرفی سفر طیف گسترده‌ای از زائران ایرانی در قالب گردشگر مذهبی - زیارتی هر ساله درآمد مناسبی را نصیب مردم و دولت عراق می‌نمایند. با این حال به خوبی از فرصت بازار عراق برای صادرات محصولات ایرانی استفاده نشده است. این امکان برای ایران وجود داشت که با دیپلماسی اقتصادی بخشی از سهم ازدست‌رفته ترکیه در بازار عراق (۴ میلیارد دلار) را برای محصولات خود در اختیار بگیرد؛ اما تغییر محسوسی در صادرات ایران به عراق طی ۵ سال اخیر مشاهده نشده است (اتاق ایران آنالین، ۱۳۹۶).

نمودار شماره ۲: مقایسه حضور ایران با ترکیه و چین در بازار عراق

ماخذ: گمرک جمهوری اسلامی ایران و بانک جهانی. به نقل از (ثاقب، ۱۳۹۶: ۷)

همچنین در خصوص حضور در بازار سوریه هم ضعف دیپلماسی اقتصادی مشاهده می‌شود. در شرایطی که روابط سیاسی مستحکمی بین ایران و سوریه وجود دارد، کشور ترکیه بسیار بهتر از ایران از بازار کشور مذکور بهره برده است؛ به طوری که، ارزش صادرات ایران به سوریه در سال ۲۰۱۶ تنها ۱۰ درصد ارزش صادرات ترکیه به سوریه بوده است.

۴-۳-۴. ناسازگاری سیاست خارجی

امروزه برای توسعه اقتصادی و اجتماعی در کشورها سطح معینی از سیاست خارجی سازگار و استفاده از ظرفیت‌ها و امکانات بین‌المللی ضرورت دارد. شرایط تکنولوژیکی، مالی و پولی و تجارت بین‌المللی ایجاب می‌کند که ایران بتواند از ظرفیت‌ها و امکانات بین‌المللی به نفع توسعه اقتصادی و اجتماعی که لازمه این گونه توسعه است، سود ببرد. به دلایل مختلف از جمله مدیریت سیاست خارجی دولت‌های مختلف در کشور و تحریم‌های بین‌المللی، جمهوری اسلامی هنوز نتوانسته است از ظرفیت‌های بین‌المللی به نفع توسعه اقتصادی و اجتماعی استفاده کند.

در سال‌های اخیر جمهوری اسلامی ایران در راستای دکترین تعامل سازنده، سیاست خارجی توسعه‌گرا را در اولویت‌های خود قرار داده است. باین‌حال باید توجه داشت سیاست خارجی توسعه‌گرا در صورتی موفق خواهد بود که جهت‌گیری و راهبرد متناسب و مناسب با الزامات ساختاری اقتصاد جهانی داشته و درعین‌حال به ظرفیت‌ها، مقدورات و همچنین محدودیت‌های داخلی نیز توجه داشته باشد. برای مثال درحالی‌که جمهوری اسلامی از این ظرفیت و امکان برخوردار است که از فضای محیط پیرامونی به‌عنوان مقدمه‌ای جهت پیشبرد دیپلماسی اقتصادی در سطح فرا منطقه‌ای بهره‌جو، سیاست خارجی کشور هنوز نتوانسته است جایگاه منطقه‌ای کشور را در پرتو ملاحظات اقتصادی تعریف کند(دانش نیا، ۱۳۹۱: ۷۳).

این در حالی است که توجه به مزیت‌های نسبی در حوزه‌های ژئوپلیتیک، فناوری و نیروی انسانی و مدیریت بهینه آن‌ها امری ضروری است. در حال حاضر ایران با توجه به ضعف‌های حاکم بر دیپلماسی اقتصادی، دچار یک تله استراتژیک شده است.

۴-۴. پیشران‌های آینده دیپلماسی اقتصادی ایران

در غیاب یک استراتژی جامع در حوزه دیپلماسی اقتصادی مناسب، چه چیزی توسعه دیپلماسی اقتصادی در ایران را شکل می‌دهد؟ در تلاش برای ارزیابی نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه آینده کشور، فهم پیشران‌های دیپلماسی اقتصادی امری ضروری است.

۴-۴-۱. تحریم‌های بین‌المللی

ایران طی چهار دهه گذشته تحت تحریم‌های مختلفی قرار گرفته است. موافقت‌نامه برجام در سال ۲۰۱۵ گامی جدی در راستای برداشته شدن این تحریم‌ها بود، اما خروج دولت ترامپ در ماه مه ۲۰۱۸ شدیدترین تحریم‌های خارجی را به ایران تحمیل کرد. علیرغم شرایط افول و بی‌ثباتی اقتصادی ایران پس از خروج آمریکا از موافقت‌نامه برجام، اقتصاد ایران در برابر فشارهای حداکثری توانسته است به یک ثباتی دست یابد. برای مثال علیرغم نرخ رشد تورم، تولید ناخالص داخلی (GDP) ایران رشد داشته است.

با مذاکرات احیای برجام در دولت ریاست جمهوری بایدن، واکنش جمهوری اسلامی به این توافقنامه می‌تواند مسیر دیپلماسی اقتصادی کشور را تحت تأثیر قرار دهد. بازگشت ایران به این توافقنامه می‌تواند راه را برای دسترسی ایران به ذخایر ارزی خود که حدود ۱۰۰ میلیارد دلار است هموار می‌کند و بازسازی صادرات نفت خام ایران را تسهیل می‌کند. در واقع، بازگشت به سطح صادرات نفت خام و میعانات گازی که در سال ۲۰۱۶ پس از اجرای توافق هسته‌ای حاصل شد، درآمدهای ارزی دولت را به شدت افزایش می‌دهد. موضوعی که می‌تواند کسری بودجه جاری و پیامدهای مستقیم آن یعنی تورم بالا را کنترل کند. با این حال، لغو احتمالی تحریم‌ها باید با سیاست‌های اقتصادی خردمندانه همراه باشد تا به اقتصاد اجازه دهد تا به شکلی متعادل توسعه یابد. برخی از وجوه باید برای رفع کسری بودجه و برخی برای انجام سرمایه‌گذاری‌های زیرساختی مورد نیاز استفاده شود.

بازگشت به برجام همچنین به دولت و شرکت‌های کشور دسترسی به سیستم مالی بین‌المللی می‌دهد و تقاضا برای بخش بانکداری داخلی را کاهش می‌دهد. در مجموع، در چنین سناریویی اقتصاد ایران می‌تواند به نرخ رشد پایدار ۵ تا ۷ درصد دست یابد. از سویی دیگر تداوم وضع موجود فشار خارجی را حفظ می‌کند و اقتصاد ایران را مجبور می‌کند راه‌های جدیدی برای خنثی کردن تأثیر منفی تحریم‌ها بیابد. تاکنون تمرکز بر جایگزینی واردات از طریق ظرفیت‌سازی داخلی از جمله گسترش ظرفیت‌های پالایشی و پتروشیمی، کاهش اتکا به منابع فناوری غربی با تمرکز ویژه بر تجارت با چین و روسیه و ارتقای تجارت با ایران بوده است. چنین سیاست‌هایی در سال‌های اخیر توانسته است اقتصاد را به یک ثبات نسبی برساند، اما این مسیر را نمی‌توان به راحتی ادامه داد، زیرا منابع مالی جایگزین (مانند فروش دارایی‌های دولتی) به مرور زمان کاهش می‌یابد.

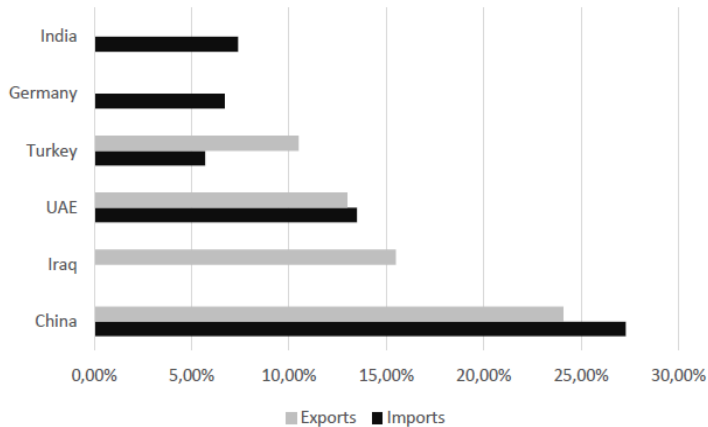
اصلاح الگوی یارانه‌ها و جذب سرمایه‌گذاری از طریق دیاسپورای ایرانی راه‌حل‌های قابل‌بحثی هستند که به اراده سیاسی نیاز دارد. علاوه بر این، ایران نیازمند یک گلوگاه کلیدی برای تسهیل امور معاملات و تجارت بین‌المللی است تا بتواند موانع تحریم را برطرف

کند (Nikoubazi, 2021). این مهم می‌تواند از طریق تراکنش‌های ارزهای دیجیتال یا از طریق همکاری نزدیک‌تر با سیستم‌های بانکی شرکای تجاری کلیدی مانند چین، ترکیه، عراق و روسیه اتفاق بیفتد.

۲-۴-۴. تغییر الگوهای تجارت

به لحاظ تاریخی، ستون اصلی صنعت ایران مبتنی بر فناوری و تجهیزات غربی بوده است. بدیهی است که تحریم‌های کنونی دسترسی کشور به چنین فناوری را محدود کرده است. در برابر چنین وضعیتی، جمهوری اسلامی تلاش کرده است ظرفیت‌های داخلی خود را بیش‌ازپیش شناسایی کند یا شرکای تجاری خود را تغییر دهد.

مقایسه حجم تجارت بین سال ۲۰۱۰، (یک سال قبل از اعمال تحریم‌های اساسی اوپاما) و سال ۲۰۱۹ تغییرات زیادی در این زمینه نشان می‌دهد. ارزش واقعی صادرات ایران از ۹۳.۵ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۰ به ۵۷.۵ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۹ کاهش یافت. در همین مدت، ارزش واقعی واردات ایران از ۷۱.۴ میلیارد دلار به ۴۱ میلیارد دلار آمریکا کاهش یافته است. روشن است که برخی از نیازهای ایران در داخل کشور تأمین می‌شود. علاوه‌براین، عمده کالاهای صادراتی در سال ۲۰۱۹ شامل نفت خام (۲۰/۶ درصد)، پلاستیک (۸/۶ درصد)، سوخت‌های معدنی (۷/۹ درصد) و گاز (۶/۴ درصد) بود. عمده کالاهای وارداتی وسایل نقلیه موتوری، تراکتور و کامیون‌های کاری (۶/۵ درصد)، برنج (۲/۴ درصد)، ماشین‌آلات ویژه صنعتی (۳/۴ درصد) و کالاهای دارویی (۳/۳ درصد) و ذرت (۳/۳ درصد) بودند. نمودار ذیل شرکای تجاری اصلی ایران در سال ۲۰۱۹ را نشان می‌دهد.

نمودار شماره ۴: شرکای اصلی تجارت ایران در سال ۲۰۱۹

مهم‌ترین واقعیتی که در آمارهای فوق برجسته می‌شود این است که نقش اتحادیه اروپا (اتحادیه اروپا) طی دهه گذشته کاهش یافته است. اتحادیه اروپا در مقایسه با اواخر سال ۲۰۰۰، زمانی که بزرگ‌ترین شریک تجاری ایران بود، اکنون نقشی حاشیه‌ای دارد و پائین تر از چین، عراق، امارات متحده عربی (امارات متحده عربی) و ترکیه قرار گرفته است. با این وجود، توجه به این نکته مهم است که میزان صادرات اروپا به ایران با این واقعیت که بخش عمده‌ای از طریق کشورهای ثالث مانند ترکیه و امارات می‌رود، مخدوش می‌شود (Khajehpour, 2020:22). در این بین، آغاز توافق‌نامه تجاری بین ایران و اتحادیه اقتصادی اوراسیا (EAEU) در نوامبر ۲۰۱۹ به تدریج سطح تجارت متقابل ایران و روسیه را افزایش داده است. ۳۸۰ دسته کالا وجود دارد که می‌توانند با تعرفه‌های ترجیحی بین ایران و بلوک اوراسیا جریان داشته باشند. این توافق‌نامه احتمالاً تجارت ایران را از اروپا و به سمت اوراسیا سوق خواهد داد، زیرا بسیاری از صادرات اروپا به ایران با کالاهای روسی جایگزین می‌شود.

1. Source: Will US Iran tensions destabilize the Middle East and global oil markets? <https://ihsmarkit.com/research-analysis/will-us-iran-tensions-destabilize-middle-east-and-oilmarkets.html> - accessed 27 January 2020

این بدان معناست که منابع آینده فناوری و سرمایه‌گذاری در ایران عمدتاً شرکت‌های روسی، آسیایی و ترکی خواهند بود. در این بین، طرف اروپایی، دولت و جامعه تجاری ایران را ناامید کرده است زیرا موفق به عملیاتی کردن سازوکار ویژه تجارت و مبادله (INSTEX) در دوران تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا در دوران ترامپ نبودند. اگرچه تعدادی کانال مالی برای مدیریت جنبه‌های مالی تجارت با ایران ایجاد شده است تا حجم معاملات مالی فرامرزی را به حداقل برسانند، اما این کانال‌ها هزینه‌های سنگینی را به جامعه تجاری ایران تحمیل می‌کنند.

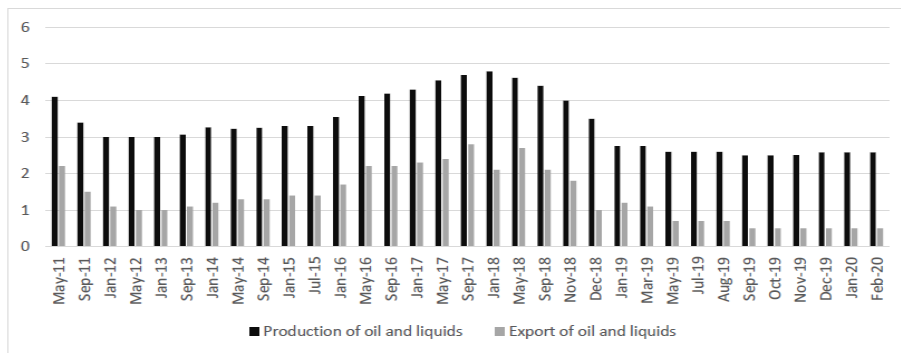
طبق اعلام سازمان ملل متحد، ایران در سال ۲۰۱۷ بیش از ۵ میلیارد دلار سرمایه‌گذاری خارجی به خود اختصاص داده است، اما این رقم در سال ۲۰۱۸ به حدود ۳.۵ میلیارد دلار کاهش یافته و طبیعی است که از آن زمان به بعد این میزان کاهش یافته است (Khajehpour, 2020:27). این بدان معنی است که ایران برای تولید سرمایه‌گذاری مورد نیاز در اقتصاد خود باید به ذخایر ارزی قوی و ظرفیت‌های داخلی خود اعتماد کند. اینکه آیا دولت قادر خواهد بود به برنامه خود مبنی بر عدم استفاده از درآمد صادرات نفت و گاز برای تأمین بودجه دولت خود عمل کند، باید منتظر ماند. در صورت تحقق چنین برنامه‌ای، جمهوری اسلامی ایران ذخیره ارزی قوی برای سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های آینده خواهد داشت.

۳-۴-۴. جذب سرمایه‌گذاری خارجی

در حال حاضر جامعه جهانی در نتیجه تحولاتی مثل تغییرات آب و هوایی و به تبع آن اعمال سیاست‌های سخت‌گیرانه کربن‌زدایی و پیشرفت سریع در فناوری‌های سبز، در آستانه گذار از انرژی‌های فسیلی است. گذار به انرژی‌های پاک و کم‌کربن، به علاوه موجب برهم زدن سیستم انرژی جهانی خواهد شد، بر کل اقتصاد جهان و پویایی سیاسی در داخل و بین کشورها تأثیر می‌گذارد. در چنین شرایطی اقتصاد کشورهایی مثل ایران که مبتنی بر درآمدهای نفتی است، در بلندمدت با چالش‌هایی روبرو خواهد شد.

همچنین برخی از تحولات، واقعیت‌های بخش نفت ایران را که مدت‌ها برجسته‌ترین بخش اقتصاد بوده است، تغییر می‌دهند. نخست، بخش انرژی توسط تحریم‌های خارجی

تضعیف شده و کشور مجبور شده است استراتژی‌های خود را دوباره تعریف کند. علاوه بر این، پایان تدریجی یارانه‌های انرژی، بهره‌وری انرژی را به موضوعی مهم تبدیل کرده و راه را برای استفاده از عوامل بهره‌وری در ایجاد ارزش در بخش هموار کرده است. بخش نفت هدف اصلی تحریم‌های آمریکا علیه ایران بوده است. ایالات متحده در چارچوب تحریم‌های همه‌جانبه و فشار حداکثری درصدد به صفر رساندن صادرات نفت ایران است. لغو تحریم‌های اقتصادی به دنبال اجرای برجام در ژانویه ۲۰۱۶، به ایران اجازه داد تا با موفقیت تولید نفت خام خود را بازسازی کرده و بخشی از سهم از دست‌رفته خود در بازار بین‌المللی نفت را باز پس بگیرد. با این حال، صادرات نفت در نتیجه اعمال مجدد تحریم‌ها در سال ۲۰۱۸، ضربه سنگینی را متحمل شد. شکل شماره ۴ نشان می‌دهد که چگونه تولید نفت خام و میعانات در ژانویه ۲۰۱۸ با ۴.۸ میلیون بشکه در روز به اوج خود رسید. این سطح از تولید حتی بیشتر از دوران قبل از تحریم‌های ۲۰۱۱ بود. رشد اضافی، حاصل افزایش ظرفیت تولید میعانات گازی کشور بود که با توسعه میدان عظیم گاز پارس جنوبی در خلیج فارس تسهیل شد. همه این دستاوردها مجدداً تحت‌الشعاع تحریم‌های ایالات متحده قرار گرفتند. طبق اعلام سازمان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک)، تولید نفت خام در ایران به کمتر از ۲.۱ میلیون بشکه در روز رسیده است که تولید کلی نفت خام و میعانات را ۲/۴ تا ۲/۵ میلیون بشکه در روز می‌داند (OPEC Annual Statistical Bulletin, 2018).

نمودار شماره ۵: روند تولید و صادرات نفت

Sources: NIOC, OPEC, Industry sources

درحالی که در کوتاه مدت سقوط صادرات نفت خام کشور یک مسئله اساسی است، پیامد مخرب تر تحریم ها عدم سرمایه گذاری در فناوری ها و ظرفیت های جدید است. پس از برجام، وزارت نفت طرحی را برای جذب ۲۰۰ میلیارد دلار سرمایه گذاری جدید در این بخش تهیه کرد. با این حال، بیشتر اهداف آن در صورت تداوم تحریم های فعلی تحقق نخواهد یافت. واکنش ایران در چنین شرایطی اتکای به بازار سرمایه داخلی است که دارای کاستی های متعددی است، اگرچه برخی از پروژه های کوچک تر را می توان از طریق این روش اجرا کرد.

یک راه حل افزایش ظرفیت پالایش و تولید پتروشیمی به منظور ایجاد تنوع در صادرات نفتی بوده است. سرمایه گذاری های جدید بر گسترش ظرفیت ها و متنوع سازی ترکیب محصولات متمرکز است. دولت همچنین مجوزهای جدیدی را برای بهره برداری از پالایشگاه های کوچک صادر کرده است که می تواند در مناطقی که نزدیک به بازارهای خارج از کشور هستند مانند پاکستان و افغانستان ایجاد شود. تجهیزات و فناوری مورد نیاز چنین پالایشگاه های خرد را می توان از شرکت های روسی و چینی تهیه کرد.

در سال های اخیر مجتمع های پتروشیمی ایران نیز مورد توجه طرح های گسترده بازسازی و بهینه سازی قرار گرفته اند. این پالایشگاه ها بیشتر در جنوب و جنوب غربی واقع شده اند و در دو منطقه ویژه - منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی ماهشهر و منطقه ویژه اقتصادی پارس در عسلویه متمرکز شده اند. این برنامه های توسعه به سرمایه گذاری گسترده ای نیاز دارد و دستیابی به آنها تحت تحریم های فعلی دشوار است. با این وجود، دولت چاره ای جز دنبال کردن این سرمایه گذاری ها را نخواهد داشت.

بی اعتمادی ایران به غرب و تحولات بوجود آمده پس از جنگ اکراین، موجب نزدیکی ایران به بلوک چین و روسیه در حوزه های مختلف اقتصادی از جمله انرژی شده است. توافق ۴۰ میلیارد دلاری شرکت ملی نفت ایران و گازپروم روسیه در این راستا قابل تحلیل است. ایران ممکن است در آینده ای نزدیک درصدد وارد کردن چین به این حوزه و ایجاد کنسرسیوم قدرتمند در حوزه انرژی باشد.

۴-۴-۴. فرار مغزها

فرار سرمایه طی یک دهه گذشته اقتصاد ایران را مختل کرده است. عواملی مانند بی‌ثباتی نرخ ارز، بی‌ثباتی اقتصادی و فساد اقتصادی احتمالاً منجر به جریان منفی سرمایه در هر اقتصادی می‌شود. شکی نیست که برخی از فرار سرمایه‌ها از کشور ناشی از عدم اطمینان شرایط اقتصادی کشور، به‌ویژه از دست دادن ارزش پول ملی است. بسیاری از افراد به‌منظور حفظ ارزش دارایی‌های خود یا کسب معیشت بهتر، دارایی‌های خود را به خارج از کشور منتقل می‌کنند؛ اما بخش بزرگی از خروج سرمایه مربوط به فرار مغزها و گرایش روزافزون در میان طبقه متوسط شهری برای مهاجرت یا حداقل اقامت دوم در خارج از ایران به‌ویژه در کشورهای غربی است. آماری از تعداد خانواده‌های ایرانی که برای تضمین اعطای تابعیت و شهروندی در ترکیه نشان می‌دهد که ایرانی‌ها در کمتر از چهار سال اخیر در برآورد حداقلی ۴ میلیارد و ۶۲۰ میلیون دلار در املاک و شرکت‌های ترکیه سرمایه‌گذاری کرده‌اند (روزنامه شرق، ۱۳۹۹).

داده‌های رسمی از ترکیه نشان می‌دهد که ایرانی‌ها در سال ۲۰۱۹ میلادی اقدام به خرید ۵ هزار و ۴۲۳ واحد مسکونی در ترکیه کرده‌اند که این آمار بیانگر افزایش ۵۰ درصدی خرید مسکن در ترکیه نسبت به سال ۲۰۱۸ و افزایش ۶۰۰ درصدی آن به نسبت سال ۲۰۱۷ بوده است (financialtribune, 2019).

جریان فرار مغزها از چند جهت دیگر نیز قابل توجه است. طبق اظهارات مقامات رسمی، سالانه ۱۵۰،۰۰۰ تا ۱۸۰،۰۰۰ متخصص ایران را ترک می‌کنند (باشگاه خبرنگاران جوان، ۱۳۹۸). خسارت اقتصادی این حجم از فرار مغزها ده‌ها میلیارد برای اقتصاد کشور است. بدون شک تداوم تراز منفی حساب سرمایه و فرار مغزها عملکرد اقتصادی ایران را بیشتر تضعیف می‌کند. دیپلماسی اقتصادی در چنین شرایطی می‌تواند با جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی، مانع از فرار سرمایه‌های کشور اعم از پول و منابع انسانی شود. جذب سرمایه و سرمایه‌گذاری مؤثر خارجی می‌تواند به‌عنوان اهرمی برای تسریع حرکت اقتصاد کشور به‌سوی توسعه و ایجاد اشتغال به کار گرفته شود.

۵. نتیجه گیری

در ایران دیپلماسی اقتصادی مفهومی جدید است که با ایجاد معاونت دیپلماسی اقتصادی در وزارت امور خارجه در سال‌های اخیر توجه بیشتری به آن شده است. ایران به‌عنوان کشوری که با پانزده کشور در خلیج فارس، آسیای میانه، قفقاز و خاورمیانه همسایه است و به دلیل موقعیت اقتصادی ژئوپلیتیک، در مرکز ابتکارات مختلف منطقه‌ای و سازمان‌های همکاری (مانند ECO) و اوپک از ظرفیت‌های بالایی در زمینه دیپلماسی اقتصادی برخوردار است. با وجود ظرفیت‌های ژئوپلیتیک و اقتصادی، ضعف مدیریت و حکمرانی در حوزه دیپلماسی اقتصادی، مانع پیشبرد اهداف توسعه کشور شده است. ضعف نهادی، عدم به‌کارگیری نیروهای متخصص در حوزه دیپلماسی اقتصادی، فقدان استراتژی در روابط با شرکای تجاری، ساختار نیمه‌دولتی اقتصاد و عدم حمایت کافی از بخش خصوصی در ایران موجب شده که نهادهای بخش خصوصی نتوانند نقش چندانی در تدوین و پیشبرد دیپلماسی تجاری ایفا کنند. به نظر می‌رسد انجام اقداماتی نظیر تدوین استراتژی ملی یکپارچه توسعه صادرات و جذب سرمایه‌گذاری خارجی، افزایش هماهنگی و کاهش موازی‌سازی میان دستگاه‌های دولتی متولی دیپلماسی تجاری، ارتقای سطح تعامل میان دولت و نهادهای بخش خصوصی، اصلاح و به‌روز کردن قوانین و مقررات تجاری و سرمایه‌گذاری، کاهش بوروکراسی اداری، به‌کارگیری مدیران توانمند و با برنامه، کمک به تقویت تولید صادرات محور و رقابتی، حمایت از بخش خصوصی از طریق سیاست‌های بانکی، ارزی، مالیاتی و...، کمک به بهبود وضعیت زیرساخت‌های حمل‌ونقل و ترانزیت کالا و خدمات و توانمندسازی شرکت‌های ایرانی و ارتقای سطح دانش آن‌ها از طریق آموزش‌های تخصصی و اطلاع‌رسانی تجاری بتواند به پیشبرد دیپلماسی تجاری در کشور کمک کند. با توجه به یافته‌های پژوهش می‌توان اذعان داشت، موفقیت دیپلماسی اقتصادی کشور منوط به اتخاذ راهبردی متناسب با الزامات ساختاری اقتصاد جهانی و درعین حال توجه به محدودیت‌ها و مقدرات داخلی است. در این راستا تدوین راهبرد کلی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی می‌تواند بسیاری از چالش‌های حاکم بر این حوزه را به حداقل برساند.

فهرست منابع و مآخذ

الف. منابع فارسی

- پوراحمدی، حسین (۱۳۸۸)، *مبانی نظری دیپلماسی نوین: هدایت دیپلماسی در عصر جهانی شدن. در دیپلماسی نوین: جستارهایی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*. گردآوری: حسین پوراحمدی. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- ثاقب، حسن (۱۳۹۶). «ناکارآمدی دیپلماسی اقتصادی - تجاری»، دبیرخانه کمیسیون های تخصصی اتاق ایران، شماره گزارش: ۰۶۹۶۱۰۵.
- دانش نیا، فرهاد (۱۳۹۱). «دیپلماسی اقتصادی و سیاست خارجی توسعه‌گرا؛ ابزارهای موفقیت راهبرد توسعه‌ای ج.ا.ا. در اقتصاد جهانی». فصلنامه مطالعات راهبرد سیاستگذاری عمومی، دوره ۳ شماره ۹. صفحات: ۸۶-۶۷.
- صالحی، مختار (۱۳۹۲). جایگاه دیپلماسی اقتصادی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: مطالعه موردی دفاع مقدس. فصلنامه سیاست خارجی ۲۷ (۲) ۴۴۴-۴۱۱.

ب. منابع انگلیسی

- Bayne, N. (2017). Bilateral Economic Diplomacy: The United States. In *The New Economic Diplomacy: Decision Making and Negotiation in International Economic Relations* (pp. 177-194). Routledge.
- Bryant, W. E. (1975). Japanese private economic diplomacy an analysis of business-government linkages.
- Diplomacy, E. (2021). A Review, Strategy & Macroeconomic Policy eJournal. Social Science Research Network (SSRN). Accessed, 7.
- Financial Tribune (2018), "Iran's Human Capital Index Improves 19 Places". retrieved from: <https://financialtribune.com/articles/economy-domestic-economy/94315/irans-human-capital-index-improves-19-places>
- ----- (2019). "Iran to Expand Mineral Explorations". Retrieved from: <https://financialtribune.com/articles/domestic-economy/99067/iran-to-expand-mineral-explorations>
- ----- (2019). "Iranians Second Biggest Foreign Buyers of Real Estate in Turkey". Retrieved from: <https://financialtribune.com/articles/business-and-markets/101821/iranians-second-biggest-foreign-buyers-of-real-estate-in-turkey>.
- Human Development Report. (2022). "Human Development Index (HDI)" Retrieved from: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>
- Khajehpour.B(2020). "Anatomy of the Iranian Economy". Retrieved from: <https://www.ui.se/globalassets/butiken/ui-paper/2020/ui-paper-no.-6-2020.pdf>

- McCarthy, N. (2019). The Strategic Importance of The Strait Of Hormuz. Retrieved from: <https://www.statista.com/chart/18109/seaborne-oil-transiting-possible-chokepoints/#:~:text=The%20Strait%20of%20Hormuz%20is,lane%20each%20day%20in%202018.>
- Nikoubazl, M. (2021). "Three scenarios for Iran's economic development". Retrieved from: <https://www.mei.edu/publications/three-scenarios-irans-economic-development>
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). Overview of methodologies, futures thinking in brief, future schooling. [September 4, 2019]. n.d.a. <https://www.oecd.org/site/schoolingfortomorrowknowledgebase/futuresthinking/overviewofmethodologies.htm>. [Reference list]
- OPEC Annual Statistical Bulletin 2018, retrieved from: https://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/ASB%202018.pdf
- Pak, A., & Farajzadeh, M. (2007). Iran's integrated coastal management plan: Persian Gulf, Oman Sea, and southern Caspian Sea coastlines. *Ocean & Coastal Management*, 50(9), 754-773
- Van Bergeijk, P. A. (1994). Economic diplomacy, trade and commercial policy. Books.
- Van Bergeijk, P. A., & Moons, S. (2009). Economic diplomacy and economic security. *New Frontiers for Economic Diplomacy*, 37-54.
- US Department of States. (2022). Economic Diplomacy for America. Retrieved from: <https://2009.2017.state.gov/e/eb/economicdiplomacy/index.htm#:~:text=The%20State%20Department%20is%20placing,shore%20up%20our%20economic%20strength.>

ج. سایت‌ها

- اتاق ایران آن‌لاین (۱۳۹۶). ناکارآمدی دیپلماسی اقتصادی-تجاری، قابل دسترسی در: <http://otaghiranonline.ir/news/11820>
- باشگاه خبرنگاران جوان (۱۳۹۸). «ایران رتبه دوم فرار مغزها در جهان/ مهاجرت سالانه ۱۸۰ هزار متخصص تحصیل کرده از کشور». ۲۲ مرداد ۱۳۹۸. قابل دسترسی در: <https://www.yjc.news/fa/news/7034820/>
- تجارت فردا (۱۳۹۱). «تصمیم‌های اشتباه به صنعت قطعه‌سازی ضربه زد»، قابل دسترسی در: <https://www.tejaratefarda.com/>
- روزنامه شرق (۱۳۹۹). «فرار ارزها به ترکیه»، ۲ شهریور ۱۳۹۹، قابل دسترسی در: <https://www.pishkhan.com/news/192490>

